

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година VI

Октобар—Децембар 1958

Број 4

ПРАКТИЧНА НАСТАВА У НОВОМ РЕЖИМУ ПРАВНИХ СТУДИЈА У ФРАНЦУСКОЈ

У Француској су и теоретичари и људи из праксе — правници, економисти, адвокати, људи из администрације и из привреде — већ давно указивали на чињеницу да правне студије не одговарају више захтевима које поставља садашњи економски и друштвени живот.

Режим правних студија који је био на снази до 1955 важио је више од тридесет година, с обзиром да је установљен декретом од 2 августа 1922. Али и тај декрет је у суштини мало изменио систем студија који је важио у XIX веку. Нема сумње да су правни факултети претрпели извесне измене од времена Конзулата и Царства; нема сумње да су се уз првобитне предмете, који су имали за сврху искључиво да припреме студенте за судски позив и друге аналогне позиве (грађанско право, кривично право, поступак, трговинско право, римско право, историја права, јавно право, итд.) постепено, почев од 1870, развиле и други предмети: уставно право, административно право, међународно јавно право, радно право, политичка економија, итд. Али наставни програми ових нових предмета стварани су врло често без одређеног плана и без координације са наставом на факултету у целини, тако да се показало да нису у довољној мери задовољавали нове потребе.

С једне стране, научни и истраживачки рад на факултетима је био ограничен и њиме су се бавили једино професори и докторанди; студенти, са недовољно претходне спреме, нису имали могућности да им се у том раду придруже.

С друге стране, и што је нарочито важно, настава је задржавала свој чисто академски карактер и била је чисто теориска. Правни факултети су, као и у XIX веку, били „храмови беседништва“, где су се професори сувише често ограничавали на то да пред немим аудиторијумом држе сјајна предавања, узорне примере беседничке уметности. Како је могуће да се на тај начин формирају добри стручњаци у пракси?

То је значило да је теорија, која се предавала на факултету, ишла у раскорак са практичним знањима потребним за суд, за администрацију, за привреду, да се није водило рачуна о друштвеном и економском развоју и о различитим позивима за које је требало да се припремају студенти правних факултета.

Водећи рачуна о овим потребама декрет од 27 марта 1954, употребљен уредбом од 29 децембра исте године, приступио је потпуној ре-

форми правних студија, реформи која је ступила на снагу 1 новембра 1955.

Два су средства оцењена као најпогоднија да би се постигао постављени циљ:

— Прво, разликују се две фазе у току студија. У првој, која траје две године, и која је заједничка свим студентима, студенти стичу основна знања. У другом делу студија, који траје исто тако две године, врши се специјализација и студенти могу да бирају између три отсека: отсек приватног права, за оне који желе да се посвете судском или сличним позивима; отсек јавног права и политичких наука, за оне који желе да раде у администрацији или у међународним организацијама; и, најзад, економски отсек, за оне који имају намеру да раде у привреди или да се баве економским и социјалним проблемима (1).

На тај начин, правни факултети нису усвојили, по узору на филозофске факултете и на факултете природних наука, идеју припремне године, али су, поделом студија на две фазе, продужили трајање студија са три на четири године.

— Друго средство које је примљено овом реформом и које претставља основну замисао њених аутора, јесте установа практичне наставе.

Предавања су, наравно, задржана, и она постају продубљенија с обзиром на уведене специјализације, али овај облик наставе употпуњен је практичном наставом која претставља „средство неопходно за остварење истинске реформе универзитетских студија“ (2).

Практична настава има двоструку намену, да упути студенте у истраживачки рад и да формира добре стручњаке. На који се начин ова два циља остварују, видећемо у току даљег излагања које је подељено на три одељка, посвећена организацији, извођењу и резултатима практичне наставе (3).

I — Организација практичне наставе,

II — Извођење практичне наставе,

III — Резултати и прва искуства.

I. Организација практичне наставе

Модалитети новог режима правних студија који се примењује од 1955 или су утврђени декретом или су остављени слободној иницијативи наставног особља, већ према томе да ли је реч о општим правилима и организационим формама, или о самој суштини реформе.

(1) Декретом од 26 августа 1957 правни факултети су постали правни и економски факултети, јер се правне и економске студије и даље обављају у истој установи.

(2) Образложење декрета од 27 марта 1954.

(3) У овом чланку се нарочито излаже начин на који је реформа замишљена и спроведена на Правном и економском факултету у Греноблу; али се, ипак, притом тежило да се он што је више могуће уопшти.

Задржаћемо се прво на овом првом питању, на организационим формама, што ће нас, сасвим природно, довести и до другог, до питања спровођења новог система: до ангажовања особља и материјалне организације.

А — Модалитети новог режима. — Они су утврђени декретом из 1954 који је обухватио како општа правила, тако и посебне облике практичне наставе.

10. — *Општа правила.* — Законом од 30 октобра 1940 уведена су на правним факултетима посебна обавезна предавања која би се могла сматрати као прва искуства у практичној настави. Међутим, нови режим нема ничег заједничког са старим режимом студија и промене које су настале могу се најбоље окарактерисати ако се наведу четири основна правила, од којих су прва три назначена у образложењу декрета којим се уводи реформа: број часова практичне наставе, обавезност практичне наставе, практични писмени испит и избор предмета практичне наставе.

(а) Број часова практичне наставе: практична настава се састоји из два часа недељно од по 90 минута (4).

(б) Обавезност практичне наставе: према члану 5 декрета учествовање студената у практичној настави је обавезно и „студенти су испунили своју обавезу предвиђену чланом 5 само онда када су редовно присуствовали часовима практичне наставе“.

Нужне последице ове обавезе су контрола присуства на часовима и санкције у случају њеног неиспуњења.

Присуство на часовима контролише се строго и непосредно. На сваком часу врши се прозивање и списак студената који су отсутни доставља се надлежној служби у деканату; овим се студентима упућују позиви различите садржине која иде од простог тражења оправна испит посредно и непосредно:

Санкција коју предвиђа декрет је забрана да студент пријави испит на крају те године; студент који није оправдао три до пет изостанака обавештава се одлуком декана да неће моћи да пријави испит у јунском испитном року, а ако продужи да изостаје, забрањује му се излазак на испит и у октобарском року. Треба додати да одређен број изостанака, чак и када су оправдани, има за последицу ако не забрану а оно немогућност пријаве испита, јер студент није испунио обавезу предвиђену декретом.

(в) Утицај практичне наставе на испит: практични радови утичу на испит посредно и непосредно.

— посредно, јер се у току практичне наставе у једној школској години дају оцене. Ове оцене саопштавају се испитној комисији и о

(4) О овом питању говориће се више у одељку посвећеном разним режимима практичне наставе.

(5) Оправдања оцењује декан од случаја до случаја; она се узимају у разматрање само ако су поткрепљена веродостојним документом: лекарским уверењем, уверењем послодавца, итд.

њима се води рачуна при оцени да ли се кандидату може дозволити да положи усмени испит, као и приликом давања коначне оцене (6);

— непосредно, јер кандидат полаже писмене испите из предмета из којих је похађао курс практичне наставе.

На крају сваке године полагају се два писмена испита, од којих је један теориски, а други практични; према новим прописима на практичном писменом испиту се даје само једна тема, док је за теориски писмени испит задржан ранији систем, према коме кандидат може да бира између две задате теме.

Да ли ће писмени испит бити теориски или практични одређује се не на почетку године, већ само десет дана пре испита.

Важно је напоменути да кандидат бира предмете из којих ће полагати писмени испит већ на почетку школске године, јер се писмени испит, као што је речено, полаже из она два предмета из којих је кандидат похађао курс практичне наставе, док се испити из осталих предмета полагају само усмено (7).

(г) Избор два предмета практичне наставе: док је студент, бар на прве две године студија које претходе специјализацији, дужан да слуша сва предавања, он учествује у практичној настави из само два предмета; на првој години студија он бира оба предмета; на осталим годинама он бира само један предмет практичне наставе, док му је други, с обзиром на важност предмета, унапред одређен (8).

На тај начин, остављајући студенту могућност да у току четири године студија бира предмете практичне наставе, а у току последње две године и предмете теориске наставе, постигнута је велика еластичност целог система студирања, еластичност која дозвољава нарочито:

— да се, с једне стране, већ на првим двома годинама студија врши извесна специјализација и увођење студента у његову будућу струку, јер ће, на пример, студент који има намеру да се у трећој години определи за отсек јавног права, изабрати као предмет практичне наставе на првој години уставно право и међународне институције и финансије, а на другој години административно право; будући економист одабраће, наравно, политичку економију, итд. (9);

(6) О оценама студената води се рачуна нарочито у два случаја: кандидат који није добио средњу оцену 10 на писменим испитима може се посебном одлуком испитне комисије одобрити излазак на усмени испит ако је на вежбама и задацима на курсу практичне наставе добијао добре оцене; ниједан кандидат не може добити на усменим испитима непрелазну оцену пре него што се испитна комисија упозна са оценама које је добијао на курсу практичне наставе.

(7) И према ранијем режиму студија постојала су два писмена испита, али су оба била теориска: један се полагао из грађанског права за све три године студија, док се предмет из кога ће се полагати други писмени испит извлачио коцком на неколико дана пре почетка испитног рока.

(8) На пример, на II години обавезна је практична настава из грађанског права, а на III години за отсеке јавног права и приватног права из трговинског права.

(9) Између следећих предмета: I година — правне институције и грађанско право, историја институција и друштвених односа, политичка економија, уставно право и политичке институције, међународне институције и финансије; II година — грађанско право (обавезно), историја институција и друштвених односа, политичка економија, административно право.

— с друге стране, специјализација на трећој и четвртој години није строго ограничена, јер студент који се определио за један отсек може не само слушати предавања, већ и похађати практичну наставу и полагаати испите на другом отсеку, из предмета који га посебно интересују и чије ће му познавање користити у његовој будућој професији: тако, на пример, студент јавноправног отсека може, ако жели, да проучава финансије или међународно приватно право на четвртој години.

Нови режим студија у аспектима које смо описали заведен је почев од 1955, али обавезност практичне наставе захтевала је разне модификације и прилагођавања, како би се узеле у обзир посебне околности неких студената. Тако су створени и посебни облици практичне наставе.

20. — *Различити режими практичне наставе.* — Поред редовне практичне наставе, постоје и посебни облици практичне наставе којима се користе одређене категорије студената.

(а) *Нормални режим* примењује се на редовне студенте који су дужни да присуствују часовима практичне наставе организованим на факултету.

То је режим којим се декрет бави на првом месту и за који су прописана стриктна правила:

— практична настава се састоји из два часа недељно од по сат и по, и то по један час за сваки предмет који студент одабере;

— за сваки предмет постоји минимум од двадесет часова годишње, што износи четрдесет обавезних часова годишње, односно 60 сати обавезне практичне наставе или 30 сати наставе за сваки предмет (10);

— на часовима практичне наставе присуствују мање групе студената, око тридесет највише, а број група зависи од укупног броја студената.

Ова последња одредба је карактеристична за дух целе реформе, као и за жељу како аутора декрета тако и неких наставника да створе више-мање трајне радне групе, по узору на семинаре у англо-саксонским земљама; овај дух преовлађује и у концепцији часова практичне наставе.

(б) *Посебни режими.* — Декретом су предвиђени и посебни режими практичне наставе, у корист студената који се налазе „у апсолутној немогућности да присуствују редовним часовима“, али је остављено сваком факултету да према конкретним потребама организује посебне курсеве практичне наставе; начин на који су ови курсеви организовани одређује факултетска управа.

И заиста неки студенти не би могли да полагају испите и заврше факултет јер нису у могућности да редовно присуствују часовима практичне наставе. То су:

— студенти који су истовремено уписани још на неки други факултет или високу школу и који су дужни да у тим установама ре-

(10) Потсећамо да теориска настава из једног предмета износи 80 часова предавања годишње.

довно похађају предавања или практичну наставу (на пример, на факултету природних наука);

— студенти који су запослени, било у месту где се налази факултет било ван тог места;

— болесни студенти, било да су код своје куће или у некој здравственој установи, на пример, у санаторијуму.

Да би се и овим категоријама студената омогућило да заврше правне студије, створени су разни режими практичне наставе који се могу свести на два основна типа:

— Ванредни курсеви практичне наставе: ту је реч о часовима практичне наставе који су потпуно исти као и часови на редовном курсу, како по садржини тако и по броју часова, али се одржавају у време које је прилагођено обавезама студената и који могу да буду груписани тако да се студенту уштеди сувише често долажење на факултет; ти се часови одржавају увече или суботом после подне.

— За запослене студенте који бораве у месту врло удаљеном од факултета или за болесне студенте постоји посебан режим, према коме су алтернативни часови практичне наставе и израда писмених задатака. Смањени број часова компензира се састављањем писмених задатака, које студент шаље на факултет, где му се они коригују и враћају заједно са решењем наставника (11).

Студенти који користе ове посебне режими практичне наставе подложни су истим правилима у погледу уредности похађања наставе као и редовни студенти; о њима се води контрола на исти начин, и недолазак на часове или неподношење писмених задатака има исте последице као и неуредно похађање наставе од стране редовних студената.

Из овога се види да је систем практичне наставе, уведен у Француској 1955, комплексан; његово остварење је постављало и још увек поставља озбиљне проблеме у вези са ангажовањем особља и материјалне организације.

Б — *Остваривање система практичне наставе (ангажовање особља и материјална организација)*. — Да би се обезбедила организација и спровођење овог новог система наставе било је потребно ангажовати како наставно и научно тако и административно особље.

1⁰. — *Научно и наставно особље*. — Разуме се да практичну наставу изводи самостално предметни наставник, исто онако као што изводи и теориску наставу, али он није у могућности да сам обави замашан посао око припремања часова практичне наставе и да сам одржава те часове са разним групама студената.

Услед тога њему помаже изванредан број помоћног наставног особља — асистенти, руководиоци практичне наставе, репетитори — чијим радом он руководи и који врше по његовим упутствима истражи-

(11) Сличан режим постоји на Факултету у Греноблу за студенте који леже у једном оближњем санаторијуму. Практична настава састоји се из часова који се одржавају у одређено време у санаторијуму, и из писмених задатака које болесни студенти подносе наставном особљу.

вања потребна за припрему часова, а затим одржавају или све часове или одређен број часова практичне наставе (12).

У задацима који се постављају пред ово ново наставно особље видимо две основне стране реформе: практичан рад и истраживачки рад, и то утолико што наставно особље треба не само да врши истраживања потребна за припремање часова, већ и да упућује студенте у истраживачки рад. И стварно, врло често, нарочито почев од II и III године, час припремају студенти, уз помоћ асистента који има своју собу на факултету где студенти могу да га потраже и да добију савете и обавештења. Овај заједнички рад између асистената и репетитора с једне и студената с друге стране олакшан је скоро другарским везама које везују наставнике и студенте и које су последица тога што су ови нови помоћни наставници обично млади, те су и сами били студенти пре једну или две године.

И доиста, чим је реформа ступила на снагу, поставио се проблем где ће се наћи помоћно наставно особље, које се у декрету не спомиње али Министарство не оспорава да је оно потребно. Факултети су се тада обратили на младе људе и на људе из праксе.

Асистенти су по правилу млади доктори права, одабрани међу најбољим студентима на факултету, који желе да се посвете универзитетској каријери, те су одмах после одбране дисертације приступили научном раду и припреми агрегације.

Руководиоци практичне наставе су, насупрот томе, људи из праксе који су запослени ван универзитета али имају научних радова и пристају да на факултету одрже одређен број часова практичне наставе: судије, адвокати, функционери у министарствима или већим државним установама, често бивши ученици Високе школе за администрацију (*Ecole Nationale d'Administration*), кадрови из предузећа итд. (13).

Најзад, репетитори су студенти који у већини случајева припремају докторат и чија је дужност да помажу професору и асистенту у истраживачком раду и да евентуално одрже час уместо спреченог асистента или руководиоца практичне наставе (14).

У суштини два проблема изгледају најважнија.

Први је проблем довођења помоћног наставног особља и стварања посебног кадра који ће бити специјализован у извођењу практичне наставе. Садашње решење није најпогодније, јер људима из праксе често недостаје педагошко знање, а асистенту искуство и смисао за праксу, и он нема времена да стекне ни једно ни друго, јер је по дефиницији несталан, с обзиром да се припрема за конкурс

(12) На већини факултета професор сам одржи бар по један час практичне наставе у свакој групи, како би „упознао“ све студенте.

(13) У Паризу су уведени посебни испити за оне који се пријаве за руководиоце практичне наставе.

(14) Подела рада између асистената и руководиоца практичне наставе је на разним факултетима различита. На факултетима у унутрашњости, углавном, часове које не држи професор држе или асистенти, или руководиоци практичне наставе, или стручњаци за поједина питања који се посебно доводе да одрже час и пренесу своја искуства на студенте. У Паризу руководиоци практичне наставе држе часове, а улога асистената је више у повезивању и организацији.

агрегације. Потребно је особље „стално и погодно за практичну наставу која претставља нову струку“ (15), потребан је специјализован кадар са посебном хијерархијом асистената и руководилаца радова.

Други проблем је питање усклађивања и координације задатака који стоје у вези са практичном наставом, а то је баш улога шефа курсева практичне наставе.

Разумљиво је да су за решавање многобројних проблема које поставља практична настава образоване посебне комисије којима често претседава декан; оне се баве усклађивањем наставе из свих дисциплина, испитују програме текстова за практичну наставу, баве се питањима оцене поднетих оправдања, питањима у вези са испитима, а често и темама које ће се обрађивати на часовима и начинима на које ће бити искоришћено време. Осим тога и асистенти, бар у Паризу, имају задатак да се баве организацијом и координацијом рада, задатак који је један од њих оквалификовао као пун „непредвиђеног, неодређеног и разноврсног“ (16).

Међутим, ове важне и веома обимне задатке треба да извршава шеф курсева практичне наставе, који на тај начин помаже декану и професорима, помаже асистентима и надзирава њихов рад, обезбеђује синхронизацију рада како у оквиру једне дисциплине тако и међу дисциплинама, руководи службом практичне наставе, која је аутономна, не зависи од администрације факултета и постоји на свим факултетима у циљу задовољења потреба насталих реформом.

Улога шефа курсева практичне наставе (17) је дакле да успостави потребне контакте између:

— с једне стране: декана, професора, асистената и руководилаца практичне наставе, и тај део његовог посла је више научног карактера;

— с друге стране: између наставног особља и административног особља, и ту је његова улога више административна; као што је споменуто, реформа је имала за последицу ангажовање и посебног административног апарата.

20. — *Административно и техничко особље.* — Спровођење реформе имало је за последицу постављање новог административног и техничког особља које чини посебну аутономну службу, службу практичне наставе. Ова служба је већ постала важнија од секретаријата правног факултета.

— Задаци административне службе су многобројни, како на почетку и завршетку школске године, за време уписа и испита, тако и током школске године, за нормално функционисање новог систе-

(15) Извештај професора Trasbot-a о новом режиму правних студија.

(16) Guy Hosmalin: Les Travaux pratiques d'économie politique dans le nouveau régime de la licence, „Revue d'économie politique“, мај—јуни 1956, стр. 436.

(17) Засад шеф курсева практичне наставе постоји само на малом броју факултета.

ма (18). Да би се остварили ти задаци, запослено је ново особље — редактори, чиновници — под руковођењем или контролом једног наставника или шефа курсева практичне наставе, ако он постоји на факултету.

— Задаци техничке службе су велики, јер професору или асистенту је за сваки час недељно потребно просечно 15 до 20 страна документације за сваког студента (19); ову документацију треба умножити, преписивати, цртати, те су зато потребни многобројни дактилографи, техничари који раде на машинама за умножавање, цртачи за графиконе, за географске карте, а за све ово потребна је знатна техничка опрема.

30. — *Техничка опрема.* — Почев од 1955 сви факултети су морали да чине знатне напоре да би набавили веома важне уређаје и опрему: машине за умножавање, машине за непосредну репродукцију штампаних докумената, апарате за фотокопирање, апарате за пројекцију, намештај, итд., не заборављајући ни опрему за нове радне просторије у којима се обавља један од најважнијих видова рада предвиђених реформом: истраживачки рад, о чијем ћемо значају говорити посебно када будемо описивали извођење практичне наставе.

II. Извођење практичне наставе

Пошто смо испитали организацију практичне наставе и њене облике задржаћемо се на суштини реформе, тј. на садржини и предмету ових часова.

Као што смо већ напоменули, у декрету се ништа не говори о самој основи реформе — практична настава није нигде дефинисана. Члан 13 прописује само да ће се писмени практични испит састојати у „коментарисању једног текста, судске одлуке или статистике, у давању решења на конкретна питања, итд.“; да ли треба свести практичну наставу на припремање испита или је боље да се студенти кроз њу формирају за своје будуће професије?

Избор начина којима се остварује овај циљ препуштен је слободној иницијативи сваког факултета, а у оквиру факултета предметном наставнику. Јасно је да је ово питање битно и да од њега зависи успех или неуспех реформе.

Скоро сви факултети оријентисали су се на потпуно нове методе у настави и могло би се рећи да нови режим практичне наставе почива на три основне идеје: рад са документима, активна улога

(18) На почетку школске године: успостављање картона за практичне радове студената, прављење распореда, расподела студената на групе, организација посебних курсева, одређивање студената на те курсеве, итд. Током године и свакодневно: старање о материјалној страни наставе, дистрибуција докумената, одашивање докумената студентима ван факултета, позиви студентима који су изостали са часова, прикупљање оправдања које шаљу студенти, давање обавештења, итд. — Крајем године и за време испита: подношење оцена са курса практичне наставе и састављање досијеа за сваког студента, оцена у којој је мери студент уредно похађао наставу, расподела испитних тема према извршеним опцијама, итд.

(19) На једном провинцијском факултету, као што је факултет у Греноблу, дели се годишње више од милион страна документације.

студента, стављање потребног техничког и научног материјала на расположење студенту.

А — *Рад са документима.* — Практична настава састоји се највећим делом у проучавању докумената умножених на апаратима за умножавање, цртаних или фотографисаних, који се стављају на расположење сваком студенту; овај рад се, кад год је то могуће, илуструје фотографијама и разним посетама, што претставља неку врсту „проживљених“ докумената (20).

Користе се разне форме:

— *Омот са документима који добија студент* садржи, у извесним случајевима, само један или неколико важних текстова, и то текстова закона или уредаба, случајеве судске праксе или дипломатских текстова, према предмету. На пример, разни уговори о протекторату за међународне институције, неколико чланова из француског Устава из 1946 за уставно право, декрет од јуна 1956 о подношењу француског државног буџета за финансије, неки нов закон из области грађанског или трговинског права, одломци из дела познатих економиста или статистички прегледи за политичку економију, итд.

— *Врло често омот са документима састоји се из читавог сплета различитих докумената који помажу да се одређено питање изложи из разних аспеката:* на пример, изводи из дела латинских писаца који пружају обавештења о политичком, економском или друштвеном животу у Риму у разним периодима — за историју институција; за уставно право, текстови разних европских устава, како би се вршило њихово упоредно проучавање, или да би се, на пример, обавестили студенти о британским политичким установама, резиме о организацији политичких партија у Великој Британији, примери питања која се постављају влади, неколико мишљења о раду енглеског Парламента, изводи из штампе, итд.; за грађанско право, различите пресуде разних судова, мишљења разних аутора у погледу законодавних текстова који се односе на одређено питање.

Укратко, то је нека врста збирке библиографских елемената на основу којих би се могао саставити чланак о одређеном питању, али овај чланак треба да саставе или бар да конструишу сами студенти, као што ћемо навести доцније. На исти начин, на часу из политичке економије деле се статистички прегледи, брижљиво одабрани, тако да се на основу њих могу вршити упоредна или историјска проучавања илустрована графиконима.

— *Документација може некад да садржи и текстове пропраћене библиографским и општим упутствима и са малим практичним задацима* које студент треба да реши: на пример, за час из судског поступка или грађанског права теориска студија о ништавости бра-

(20) Истовремено са уџбеницима који се у колекцијама Dalloz и Thémis (Presses Universitaires de France) издају у складу са новим наставним програмом, појављују се у Француској приручници за практичну наставу који углавном садрже документе као основу за рад студената.

ка са конструисаним „случајем“ поводом кога су студенти дужни да саставе образложеноу пресуду (21).

— Визуелна документација, фотокопије карата или графикони који се деле студентима, или пројекције могу такође бити материјал који се проучава на часовима практичне наставе: на часу историје институција пројекције споменика античке Грчке или Рима; на часу из политичке економије карте и графикони о економским циклусима и кризама или о демографији (пирамиде година, распоред становништва по државама, областима, по секторима запослења); за уставно право, карте за изборе, итд.

— Најзад, одличну илустрацију курсева претстављају посете разним установама у граду, уз коментаре које дају најквалификованије особе: посета банци уз објашњења директора банке, посета задрузи, фабрици коју коментарише одговорни службеник задруге или шеф предузећа, посета затвора на часу практичне наставе из кривичног права, посета суду, присуствовање суђењима управног или грађанског суда, итд.

Студенти који живе далеко од факултета, као и болесни студенти — „посебни режими“ — не могу увек да учествују у овим посетама, али они редовно добијају, истовремено кад и њихови другови на факултету, све документе на основу којих се ради на часу.

Дакле, студенти се увек упућују на систематско и продубљено проучавање докумената, чак и када се у извесним случајевима још увек примењују традиционалне методе које су биле на цени на ранијим предавањима, дух више није исти: писмени испит, веома користан, задржан је, али он се чешће састоји у практичном задатку него у теориској расправи; усмено излагање, које је претстављало основу ранијих предавања, и сада се понекад примењује, али то више није индивидуалан већ је сад колективан рад који полази од текстова и статистика; сада сви студенти имају активну улогу.

Б — *Активна улога студента.* — Две ствари омогућују да се поведе рачуна о овој битној страни реформе: то су активна улога сваког студента у групи и све активнија улога сваког студента уколико он више одмиче у својим студијама.

1⁰. — *Активна улога сваког студента.* — Доба предавања професора која се држе најчешће пред немим аудиторијумом је прошло. Промене се односе и на редовне курсеве, али још много више на часове практичне наставе: ту се доносе и заједнички дискутују текстови, чињенице, непосредна и најновија учења, цифре, статистике, итд.

Свакако да је и у традиционалном систему усмених предавања студент имао извесну активну улогу, али ту је улогу он играо једном, двапут, највише трипут годишње и обично је расејано и пасивно слушао реферат оног од својих другова који је дошао на ред да га да.

(21) Метода „случајева“ (case-system) која се врло много примењује у САД, у Француској се користи врло мало и има, поред убеђених присталица, и непомирљивих противника. Примењивана на неким факултетима на часовима из политичке економије изгледа да је дала доста слабе резултате.

Сада сваки студент, на сваком часу, мора да учествује у дискусији, и баш зато и постоје мале групе од највише 30 студената у којима је могуће позвати сваког студента да активно учествује у раду.

Први начин на који се студентима даје активна улога је дистрибуција докумената сваком од њих, и ради тога смо и навели да се практична настава заснива на раду који полази од докумената.

Други начин је у томе што се омоти са документима деле студенту унапред, како би се благовремено упознао са њима, размисљао о њима и, можда, консултовао уџбенике који су наведени или треба сам да их пронађе, те да тако буде у могућности да на часу корисно учествује у разменама мишљења.

Ове размене мишљења, ове заједничке дискусије врше се под руководством професора или асистента који поставља питања, усмерава дискусију, употпуњава појмове о којима је реч, поправља погрешна мишљења, упућује на упоређења, повезује проучаване слушајеве са општим теориским појмовима.

Оне се разликују према дисциплини и теми која је у питању.

То је коментар текста уз коришћење знања стечених на претходним предавањима; то је, на часу практичне наставе из политичке економије, прављење графикона на основу статистичких прегледа и састављање коментара на основу историје економских чињеница погодних да илуструју основне концепције политичке економије; у трговинском праву, то је задатак из књиговодства на основу биланса једног друштва; у грађанском праву, то је састављање пресуде са образложењем.

Увек је реч о томе да студент научи да развије основне идеје, да повеже документ или конкретан случај са основним појмовима једне научне дисциплине, да се студент упуту, нарочито код неких предмета, у актуелне проблеме, што ће му омогућити да књиге и штампу чита са стручним разумевањем.

Ови различити студентски радови се врше или на часовима или код куће, у овом другом случају после објашњења и упутства датих на часу и са исправкама на следећем часу. На часовима, рад може да буде или усмен и састоји се у дискусији; или делимично писмен, на тај начин што се прво усмено расправе сви елементи, па се затим студенти позову да у року од четири или пола сата писмено изнесу проблем, на синтетички начин, чак и да саставе пресуду са образложењем прикупљајући и сређујући елементе о којима је било речи у усменој дискусији.

На неким часовима практичне наставе примењују се и други облици рада који су различити према предмету и често врло оригинални: на пример, на часу из међународних институција одржи се седница Савета безбедности, ток седнице је реконструисан према документима а глумци су студенти.

Студенти који студирају по посебним режимима могу само делимично до користе овај заједнички рад. Али, они располажу свим документима као и редовни студенти и састављају на основу тих

докумената задатке који су или теориског карактера или практични (коментари текстова, коментари пресуда, графички прикази, итд.); исправљеним задацима прилаже се увек типско решење (које саставља асистент и контролише професор) а понекад и општи савети и извештај о посетама у којима ванредни студент није могао да учествује.

20. — *Све активнија улога студента.* — Проучавање докумената да би се студент навикао на дискусију и заинтересовао за основне проблеме; испитивање конкретних случајева, да би студенту постала блиска питања која ће морати да решава у свом будућем позиву; али, исто тако, и упућивање у истраживачки рад — то је други циљ практичне наставе. И док је потребно да се студент на првој години води корак по корак, он тиме већ стиче одређена знања која му омогућују да следећих година, а нарочито почев од треће године, од почетка специјализације, ради ефикасније самостално.

Улога професора или асистента се тиме смањује или, боље речено, модификује; вођење часова замењује се сарадњом на часовима и врло често сарадњом ван часова; студенту је остављена много већа иницијатива.

Док омот са документима које добија студент прве године саставља професор и асистент, следећих година документацију често припремају студенти којима се само саопштава тема. Студент, да се послужимо поменутиим примером, не задовољава се више да постави основне линије једног чланка, на основу докумената који му се дају већ он сам тражи и одабира документе које треба искористити.

Документ подељен унапред може да буде замењен документом подељеним накнадно.

Мале радне групе од 4 или 5 студената стварају се у оквиру првобитне групе од 30 студената. Свакој од ових група даје се приближно 15 дана да проучи одређено питање; затим на часу један или два известиоца изложе резултат заједничког истраживања, што се поткрепљује статистикама, графиконима и текстовима; њихови другови дужни су да и сами претходно проуче то питање, тако да се развија дискусија коју усмерава група студената дужна да води ову седницу под контролом професора или асистента; на крају се дају на умножавање и деле свим студентима текстови, графикони и кратак садржај коментара.

Асистент, чија је улога очигледно много пасивнија на часовима, има одлучујућу улогу у току 15 дана припремања часа; његова улога се састоји у давању савета екипи која припрема час, у упућивању на документа која треба консултовати, на израчунавања која треба извршити, на графиконе које треба саставити. Могао би се навести пример асистента за политичку економију на трећој години на Факултету у Греноблу који не оклева да недељом проведе цео дан у лабораторији политичке економије на Факултету, у друштву групе студената, да би, уз помоћ машине за рачунање и разних докумената, припремио час за следећи уторак.

И стварно, овакве мале екипе истраживача стварају се нарочито на часовима из политичке економије; ту оне дају веома занимљиве радове, као резултат проучавања статистика, графичких приказа и анкета.

Анкете студената показале су се као веома плодне: например, анкете у предузећима или, у оквиру практичне наставе из уставног права, анкете на дан избора на разним гласачким местима у граду.

Да би се студенту омогућило да игра активну улогу, да би се потстакло на проучавање конкретних случајева из праксе и да би се истовремено упутио на истраживачки рад, било је потребно још и обезбедити студенту стална радна места, и то је трећи захтев који произилази из реформе.

В — *Материјална опрема и научни материјал који се стављају студенту на расположење.* — Универзитетске библиотеке, које располажу збиркама ретких књига, нису у стању да саме задовоље све ове нове потребе.

Да би корисно употпунили недељне часове практичне наставе и да би омогућили студентима да врше успела проучавања, факултети се труде да им ставе на расположење многобројне радне собе, велике и мале, у којима влада симпатичан амбијент, атмосфера слободе, и које су отворене чак и у касним вечерњим часовима; просторије омогућују својим посетиоцима или да се изолују или да раде у радним групама и пружају свима основну документацију у довољном броју примерака: уџбенике, збирке пресуда, годишњаке и статистичке билтене, националне привредне билансе, буџете, извештаје предузећа, банака, итд.

Концепција радних соба или центра истраживања, односно лабораторија за политичку економију, почива на четири основне идеје:

— центри за истраживања су специјализовани и одвојени (центар приватног права, историје институција, јавног права и политичких наука, политичке економије);

— у оквиру сваког центра налазе се документи и основни уџбеници у великом броју примерака, изузев веома специјализованих књига, које студент може да позајми у универзитетској библиотеци;

— ови уџбеници и документа стоје непосредно на расположењу читаоцима, који их сами бирају и узимају са полица;

— да би се олакшало изналажење књига, књиге су сложене методично, по дисциплинама (грађанско право, трговинско право, кривично право, судски поступак, итд., у центру за приватно право, например), а затим према основним питањима; разни каталози и класификатори докумената, методично сложени, пружају студенту потребне библиографске податке.

Поред књига, периодике, докумената, разних карата и сл., било је потребно набавити и други материјал, нарочито за радове из области економије: графичку хартију свих димензија и са разним коц-

кицама, шибере, машине за рачунање, цртачке табле и инструменте, итд.

Сва ова опрема, набављена у врло кратким роковима, омогућила је извођење практичне наставе. Постигнути резултати су треће и последње питање које ћемо овде испитати.

III. Резултати и прва искуства

Изгледа прерано да се после свега три године примене, и док још ниједан студент који је студирао по новом режиму није завршио факултет, даје оцена овог система.

Резултати којима засада располажемо су само школски резултати, постигнути током година и на испитима; међутим, ови резултати су веома охрабрујући и корисно је навести их, јер омогућавају да се да прва оцена реформе, и то како тешкоћа и опасности у вези са њом, тако и оцена стварних вредности које она пружа.

А — *Формирање студената за време школске године.* — Изгледа да су студенти исправно оценили напоре које су учинили факултети да би им пружили што боље могућности за рад и да би их на што бољи начин припремили за њихове будуће позиве. Ова добра воља и жеља за радом манифестовали су се како у уредном долажењу на часове тако и у извршеним радовима.

1⁰. — Уредно похађање наставе које је наравно обавезно и строго контролисано, студенти су углавном добро примили, показавши се заинтересованима за часове и желећи да на њима присуствују. Похађање часова је одлично на трећој, па чак и на другој години, у Греноблу, на пример, више од 90% студената немају ниједан или имају само један изостанак у току целе школске године; похађање часова је добро и на првој години, где више од 70% студената редовно долази на часове. На трећој години до искључења студената практично и не долази, на другој години то су изузетни случајеви, док број искључених студената на првој години зависи од броја оних студената који немају намеру да озбиљно студирају и само оптерећују факултете на првим годинама студија (22).

Ово уредно похађање наставе је услов за озбиљан рад студената.

2⁰. — Радови извршени у току једне школске године су често веома задовољавајући.

На Париском факултету у 1955—56 била су предложена четири рада из политичке економије на првој години и већина оцена је била изнад 10; лошије оцене дају се на многим факултетима обично за рад „који би у принципу требало да најмање затекне студента неспремног, а то је дисертација, тај традиционални облик рада“ (23); студенти у просеку изгледа да нису испод нивоа практичне наставе.

(22) На Факултету у Греноблу приближно 10%.

(23) Види G. Hosmalin: *op. cit.*, стр. 443.

Осим писмених задатака, и истраживачки радови студената су веома охрабрујући, као што смо то већ напоменули говорећи о активној улози студента: разна испитивања вођена су врло озбиљно и на основу њих подношени су извештаји од вредности, експозеи и реферати разних радних група, између којих се успоставило конструктивно и у сваком погледу корисно такмичење.

Мање задовољавајући су резултати постигнути са студентима на курсевима посебног режима; неки од њих успевају уз знатне напоре и жртве да присуствују било редовним часовима било свим ванредним часовима, њихово похађање наставе је одлично, али је квалитет њихових радова просечно мање задовољавајући него што су то радови редовних студената; ово је вероватно последица недостатка времена и довољне документације. Што се тиче студената који мало долазе на часове и углавном шаљу писмене задатке, они често губе храброст, напуштају студије или дају лошије радове, иако факултет редовно води о њима рачуна. Било би потребно да се са овим студентима одржавају чешћи контакти, да асистенти или руководиоци практичне наставе посећују болесне студенте, као што се то ради у Паризу — али ово је наравно теже у малим местима, с обзиром на удаљеност и на мали број ових студената, расутих по разним местима.

Ова разлика у постигнутим резултатима која се у току школске године може запазити међу разним врстама студената исто је тако уочљива и за време испита.

Б. — *Испити*. — Резултати испита изгледају доста променљиви, не само када се упореде међусобно разни факултети, већ и на једном факултету, када се упореде резултати постигнути у разним испитним роковима. Међутим, ипак се могу установити извесне чињенице (24):

— прво, треба констатовати да студенти који су редовно присуствовали часовима практичне наставе показују знатно бољи успех на испитима него студенти који су далеко од факултета и који одржавају контакт са факултетом углавном путем дописивања: у Греноблу, у јуну 1955, преко 60% редовних студената положило је све испите, док је од студената који студирају по посебним режимима, углавном путем дописивања, само 30% завршило годину.

Студент је, дакле, на часовима много боље припремљен за испите, што се могло и предвидети. Много је занимљивије упоређење са успехом на испитима за време старог режима студија.

— Ако се пореде резултати испита добивени после ступања на снагу новог режима са успешима и неуспесима забележеним пре 1955, може се утврдити да је на већини факултета успех сада знатно бољи. У јуну 1956, на свим факултетима, изузев факултета у Рену (*Rennes*) и Стразбуру (*Strasbourg*), испитни резултати су много бољи него у време старог режима студија: у Монпељеу (*Montpellier*), годину је за-

(24) Оне су засноване како на резултатима испита у Греноблу у току последње три године, тако и на статистичким подацима о испитима на свим факултетима у Француској у јуну 1956 — тј. у првом испитном року откако је реформа ступила на снагу.

вршило 63% студената, док је у јуну 1955 годину завршило само 30% студената; у Греноблу (*Grenoble*) завршило је годину 53% студената према 44% у 1955; — ово исто се може констатовати и за резултате у другој и трећој години. У Греноблу је на другој години студија 88% студената завршило годину у 1957 и 67% у јуну 1958, док је за десет последњих година старог режима просечно завршавало годину само 55% студената. На трећој години је у јуну 1958 завршило годину 84% студената, док је за последњих година старог режима трећу годину завршавало на време приближно 60—70% студената.

Према томе, студент, који је дужан да ради много редовније током школске године и који је подвргнут строгој контроли не само у погледу долажења на часове већ и у свом раду, показује много бољи успех на писменим испитима; али, поставља се питање да ли су постигнути бољи успеси на практичним или на теориским испитима.

— Практични испит, супротно од онога чега би се могло плашити с обзиром на то да претставља новину и да је тежак, није давао нарочито лоше резултате: на пример, у јуну 1956 у Греноблу више од 50% кандидата, који су изашли на испит, добили су на практичном испиту довољну оцену; од кандидата који су пали на испиту 70% није постигло довољну оцену на теориском задатку а 83% на практичном задатку.

На првој години практичан писмени испит, дакле, изгледа да није много већи разлог неуспеха студената него што је то дисертација теориског карактера, а ово је још много тачније за следеће године, када се кандидат упозна ближе са овом новом врстом испита.

На тај начин, захваљујући редовној практичној настави, у којој активно учествују сви студенти, студенти постају способнији да изађу на писмени практични испит и да га успешније положи. Нажалост, то се не може рећи и за усмене испите, на чему ћемо се задржати у следећем поглављу, покушавајући да дамо оцену реформе.

В — *Оцена реформе*. — Реформа правних студија садржи и многе опасности и тешкоће. Међутим, она се показала као корисна и њена је вредност неоспорна, иако би било потребно извршити неке измене.

1⁰. — *Опасности и тешкоће*. — Прва опасност задире у област науке и њу смо већ споменули; она се односи на усмене испите које студент у извесној мери занемарује јер ради највише, а некад скоро искључиво, само два предмета практичне наставе, где га професори непосредно контролишу и из којих ће — то већ зна на почетку године а не неколико дана пре испита, као што је то било за време старог режима — полагати писмене испите.

Неки професори су покренули питање друге опасности која лежи у могућности избора предмета: на пример, на другој години студија практична настава из грађанског права је обавезна док на првој години није, што може да створи разлике у нивоу међу студентима и тешкоће за неке од њих да учествују у часовима на другој години.

Трећа опасност, најзад, је сасвим друге врсте и односи се на велике трошкове које је изазвало и изазива још увек спровођење реформе: ангажовање особља, инсталације уређаја. То су издаци које

министарство просвете покрива великим кредитима, врло тешким по национални буџет, али се морају по сваку цену одржавати или чак и повећати у наредним годинама, како би се савладале тешкоће које настају у вези са реформом и како би она била што успешнија.

Ове тешкоће, као што смо видели, настају углавном у вези са циљевима које су желели да остваре аутори декрета од 27 марта 1954: непосредно упућивање, почев од прве године, у научна истраживања и у технику рада.

Ово упућивање је утолико теже што студенти долазе на правни и економски факултет без икакве претходне припреме и одговарајућих знања, стечених у току средњешколских студија.

Док су се студенти филозофских факултета, припремајући матуру, већ упознали са дисертацијом и са француским и страним писцима, док су студенти факултета природних наука већ учили неколико година физику, хемију, математику, итд., студент права долази на факултет без икаквог познавања правних, економских и друштвених проблема. Факултет треба да га истовремено упуту и у друштвене науке и у истраживачки рад и технику.

Ова двострука тешкоћа изгледа да је успешно савладана.

20. — *Користи и преимућства.* — Први резултати добивени после три године извођења практичне наставе су веома повољни и може се говорити о неоспорном побољшању правних студија. Студенти су заинтересовани и имају све више користи од својих студија. Нема сумње да су задаци који се захтевају од сваког студента објективно слаби на првој години, али су они за похвалу и охрабрујући и вредност им врло брзо расте из месеца у месец а нарочито из године у годину, тако да се на трећој години већ добијају радови одиста врло занимљиви.

Од циљева који су постављени реформом упућивање у истраживачки рад је неоспорно остварен за велики број студената, откривају се таленти од којих се могу стварати екипе способне да успешно врше истраживања на докторским курсевима и да помажу професорима у научном раду.

Што се тиче другог циља, формирање практичара, засад је рано да се о њему ма шта каже: тек ће 1959 изаћи са правних и економских факултета дипломирани студенти, који су студирали по новом режиму студија, те ће према томе будући послодавци бити ти који треба да дају мишљење да ли су кандидати добили на факултету „формацију боље оријентисану на будуће професије“ (25).

Ова реформа правних студија није усамљена, она је извршена у општој атмосфери промена, усмерених на два циља, на демократизацију и на прилагођавање студија економском и друштвеном животу и националним потребама.

Осетан у свим врстама наставе, било да је реч о књижевности или природним наукама, овај покрет се манифестује и у низу нових одредаба. Да се ограничимо на правне факултете, то су: шири

(25) Образовање декрета од 27 марта 1954.

приступ на факултет путем посебног пријемног испита за кандидате који немају средњошколску матуру, и за оне који су свршили ниже правне студије (*capacitaires en Droit*) (26); реформа нижих правних студија (*capacité en Droit*) (27); то ће сутра бити реформа студија на докторандским курсевима чији су планови већ скоро готови: реформа студија за диплому повлачи и реформу студија на докторату, како по духу тако и у погледу организације; ова реформа ће се састојати нарочито у смањењу предавања и у стварању центара за испитивање, погодних да се настави рад на истраживању започет у току студија за диплому и да се тај рад продуби; на тај начин докторат ће добити „збиља научни карактер, какав би и требало да има“, као што се каже у образложењу декрета од 27 марта 1954.

На тај начин, захваљујући овим разним изменама, захваљујући развоју практичне наставе с једне стране и истраживачког рада с друге, развоју олакшаном стварањем истраживачких центара и лабораторија, омогућена је нова оријентација рада на факултету и правни и економски факултет ће одговорити задацима који им се постављају. На њима ће се формирати људи, подобнији да нађу своје место и да брже постану корисни у својој професији, а истовремено и научни радници у области правних, економских и друштвених наука за којима постоји у нашој земљи потреба.

Др. Игет Дуран (Huguette Durand)

директор практичне наставе на Правном и економском факултету у Греноблу

ДЕТЕРМИНИЗАМ ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА*

I. Пре но што бисмо прешли на само расправљање специфичног проблема детерминизма друштвених појава, потребно је претходно расправити неке основне појмове или, можда, термине, како би се могло потпуно јасно говорити.

1. Тако треба одредити шта ћемо сматрати под детерминизмом, тим страним изразом који би се српски могао превести као „одређеност“, односно „одређивање“. Међутим, ако се покуша одредити шта значи сама одређеност, то постаје прилично неодређено. Уствари, једна појава одређује другу тек кад на њу утиче, тј. кад извесна својства или елементи, или и цела друга појава зависи од прве појаве. Одређивање једне појаве другом постоји, дакле, кад постоји неки активан однос између појава, кад оне једна другу условљавају, односно мењају. Тако појам одређености долази у тесну везу с појмом условљености и узрочности, односно услова и узрока.

Не можемо овде улазити у сложени филозофски проблем појма услова и узрока нити покушати да их разграничимо, уколико је

(26) Односно декрети од 27 новембра 1956 и 30 марта 1956.

(27) Декрети од 31 марта 1956 и 27 јуна 1956.

* Допуњен и исправљен реферат са скупштине Југословенског удружења за филозофију и социологију, одржане 10 и 11 октобра 1958 у Београду.